

TEMIR YO‘L TRANSPORTI KORXONALARIDA ASOSIY FONDLARDAN FOYDALANISHNING IQTISODIY SAMARADORLIGINI BAHOLASH

Turdiyeva Irodaxon Ismoil qizi

TDIU tayanch doktoranti

E-mail: isshirrohila97@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur tadqiqotda temir yo‘l transporti korxonalarida asosiy fondlardan foydalanishning iqtisodiy samaradorligi baholandi. Fond qaytimi, fond sig‘imi va fond rentabelligi ko‘rsatkichlarining iqtisodiy mazmuni hamda amaliy qo‘llanilishi tahlil qilindi. Temir yo‘l transportida yuk tashish hajmi va asosiy fondlar tarkibidagi o‘zgarishlarning samaradorlikka ta’siri o‘rganildi. Tadqiqot natijasida asosiy fondlardan foydalanish darajasini oshirish, investitsiya resurslaridan samarali foydalanish va transport korxonalari faoliyati natijadorligini kuchaytirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar: asosiy fondlar, fond qaytimi, fond sig‘imi, fond rentabelligi, temir yo‘l transporti, iqtisodiy samaradorlik, investitsiya, transport korxonasi.

Аннотация

В исследовании была проведена оценка экономической эффективности использования основных фондов на предприятиях железнодорожного транспорта. Проанализированы экономическое содержание и практическое применение показателей фондоотдачи, фондоёмкости и рентабельности основных фондов. Изучено влияние объёмов грузоперевозок и изменений в структуре основных фондов на показатели эффективности. По результатам исследования разработаны практические рекомендации, направленные на повышение уровня использования основных фондов, эффективное использование инвестиционных ресурсов и улучшение результатов деятельности транспортных предприятий.

Ключевые слова: основные фонды, фондоотдача, фондоёмкость, рентабельность фондов, железнодорожный транспорт, экономическая эффективность, инвестиции, транспортное предприятие.

Abstract

This study evaluated the economic efficiency of fixed asset utilization in railway transport enterprises. The economic essence and practical application of fixed asset turnover, fixed asset intensity, and fixed asset profitability indicators were analyzed. The impact of freight transportation volumes and changes in the structure of fixed assets on efficiency performance was examined. Based on the findings, practical recommendations were developed to improve fixed asset utilization, enhance the effectiveness of investment resources, and strengthen the operational performance of railway transport enterprises. The results confirmed the importance of efficient asset management.

Keywords: fixed assets, asset turnover, asset intensity, asset profitability, railway transport, economic efficiency, investment, transport enterprise.**

KIRISH

Temir yo‘l transporti O‘zbekiston iqtisodiyotining tayanch tarmoqlaridan biri bo‘lib, mamlakat ichki yuk va yo‘lovchi oqimlarining salmoqli qismini ta‘minlaydi. Milliy statistika qo‘mitasi ma‘lumotlariga ko‘ra, 2025-yilda umumiy foydalanishdagi magistral temir yo‘l transporti orqali 107,9 million tonna asosiy turdagi yuk tashildi va bu hajm bir yil avvalgi ko‘rsatkichdan 5,1 foizga yuqori bo‘ldi [1]. Tashilayotgan yuk hajmining yildan-yilga barqaror o‘sib borishi tarmoq quvvatlaridan jadal foydalanilayotganini, ushbu quvvatlarning moddiy asosini esa korxonalarining asosiy fondlari tashkil etishini ko‘rsatadi.

Temir yo‘l xo‘jaligi yuqori kapital sig‘imiga ega tarmoq sanaladi. Yo‘l ustqurmasi, ko‘priklar, lokomotivlar, vagonlar, elektr ta‘minoti va signalizatsiya tizimlari korxonalarida balansidagi asosiy fondlarning katta ulushini egallaydi. Yo‘nalishlarni elektrlashtirish, harakat tarkibini yangilash va yangi temir yo‘l liniyalarining qurilishi hisobiga ushbu fondlar tarkibi sezilarli darajada zamonaviylashtirildi [2].

O‘zbekiston temir yo‘l tizimi yagona texnologik majmua sifatida 1994-yilda tashkil etilgan bo‘lib, infratuzilma va tashish faoliyatini vertikal integratsiya asosida birlashtirgan [3]. Tarmoqning yillik yuk aylanmasi mamlakatdagi barcha transport turlari bo‘yicha umumiy yuk aylanmasining qariyb chorak qismini ta‘minlaydi, korxonalarda esa o‘n minglab xodim mehnat qiladi [4].

2023-yildan boshlab sohada keng ko‘lamli tarkibiy islohotlar amalga oshirildi: infratuzilmani saqlash hamda rivojlantirish va yuk tashish faoliyati alohida ixtisoslashgan tuzilmalarga ajratildi [5]. Bunday ajratish har bir bo‘g‘inning xarajatlari va daromadlarini aniqroq hisoblash, asosiy fondlardan foydalanish darajasini real ko‘rsatkichlar asosida baholash imkonini kengaytirdi.

Korxonalarida asosiy fondlarning qiymati katta bo‘lgani sababli ulardan foydalanish samaradorligini o‘lchash va boshqarish amaliy ahamiyat kasb etadi. Fond birligiga to‘g‘ri keladigan tushum yoki foydaning oshishi investitsiyalarning oqlanishini, pasayishi esa quvvatlardan to‘liq foydalanilmayotganini bildiradi. Maqolada temir yo‘l korxonalarini uchun asosiy fondlardan foydalanish samaradorligini baholashning nazariy asoslari ko‘rib chiqildi va ularning amaliy qo‘llanilishi soha ma‘lumotlari asosida asoslandi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Temir yo‘l transportining milliy iqtisodiyotdagi o‘rni va uning ijtimoiy-iqtisodiy samarasi bir qator ishlarda yoritilgan. Tarmoqning hududlar rivojlanishiga, bandlikka hamda eksport va import oqimlariga ta‘sirini ko‘rib chiqqan tadqiqotlarda temir yo‘lning mamlakat transport tizimidagi yetakchi mavqeyi asoslab berilgan [2].

Sohaning moliyaviy boshqaruvini takomillashtirishga bag‘ishlangan ishlarda korxonalarining daromad va xarajatlarini optimallashtirish hamda investitsiya resurslaridan oqilona foydalanish masalalari o‘rganilgan. Bunday yondashuvlarda temir yo‘l korxonalarini moliyaviy barqarorligining asosiy fondlar holati bilan bevosita bog‘liqligi ko‘rsatib o‘tilgan [4].

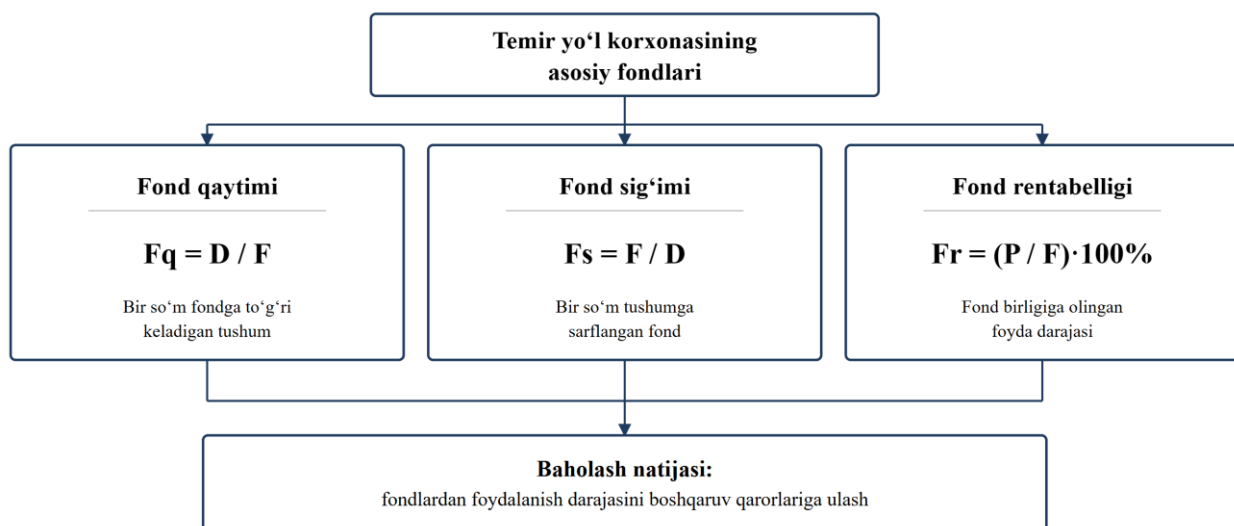
Asosiy vositalardan foydalanish samaradorligini baholash metodikasi iqtisodiy adabiyotda yetarlicha ishlab chiqilgan. Tadqiqotchilar fondlardan foydalanish darajasini uchta umumlashtiruvchi ko'rsatkich - fond qaytimi, fond sig'imi va fond rentabelligi orqali ifodalashni tavsiya etadilar. Fond qaytimi yalpi mahsulot yoki tushum hajmining asosiy ishlab chiqarish fondlari o'rtacha yillik qiymatiga nisbati sifatida hisoblanadi, uning o'zgarishiga esa tushum hajmi va fondlar qiymatining dinamikasi ta'sir ko'rsatadi [6].

Milliy va xalqaro buxgalteriya standartlari asosida asosiy vositalarni baholash hamda audit qilish metodologiyasini ko'rib chiqqan ishlarda fond qaytimini omillarga ajratib o'rganish ushbu ko'rsatkichning o'zgarish sabablarini aniqlashga xizmat qilishi ko'rsatilgan [7]. Bunday yondashuv korxonada ichki zaxiralarini topish va boshqaruv qarorlarini asoslashga yordam beradi.

Mavjud ishlarning aksariyati asosiy vositalar samaradorligini umumiy korxonada darajasida yoki sanoat tarmoqlari misolida ko'rib chiqadi. Temir yo'l xo'jaligining o'ziga xos xususiyatlari - yuqori kapital sig'imi, fondlarning uzoq xizmat muddati va xizmatlar hajmining tonna-kilometrda o'lchanishi - ko'rsatkichlarni baholashda alohida yondashuvni talab etadi. Maqola ushbu ko'rsatkichlar tizimini temir yo'l korxonalarida faoliyatiga moslashtirishga qaratildi.

METODOLOGIYA

Baholash metodikasining o'zagini asosiy fondlardan foydalanishni ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi tashkil etadi. Fond qaytimi (Fq) korxonada sof tushumining (D) asosiy fondlar o'rtacha yillik qiymatiga (F) nisbati orqali aniqlanadi va bir so'm fond hisobiga olinadigan tushum hajmini ko'rsatadi. Fond sig'imi (Fs) ushbu ko'rsatkichning teskarisi bo'lib, bir so'm tushumni yaratish uchun zarur bo'lgan fond miqdorini ifodalaydi va kelajakdagi kapital qo'yilmalarga bo'lgan ehtiyojni rejalashtirishda qo'llaniladi [8].

1-rasm. Asosiy fondlardan foydalanish samaradorligini baholash tizimi¹

¹ Muallif ishlanmasi

Fond rentabelligi (Fr) korxonada foydasining (P) asosiy fondlar qiymatiga nisbati sifatida foiz ko‘rinishida hisoblanadi va fond birligiga to‘g‘ri keladigan foyda darajasini o‘lchaydi [9]. Uchta ko‘rsatkich birgalikda fondlarning miqdoriy unumdorligini ham, moliyaviy natijaviyligini ham qamrab oladi. Ularning o‘zaro bog‘liqligi 1-rasmda keltirildi.

Baholashda foydalanilgan ko‘rsatkichlar rasmiy statistik ma‘lumotlar va me‘yoriy hujjatlar bilan asoslandi. Soha dinamikasi Milliy statistika qo‘mitasining yuk tashish hajmi bo‘yicha rasmiy nashriga [1], tarkibiy o‘zgarishlar esa sohani isloh qilishga oid hukumat qaroriga [5] tayanadi. Yondashuv nazariy-amaliy xususiyatga ega bo‘ldi: ko‘rsatkichlarning iqtisodiy mazmuni nazariy jihatdan ochib berildi, so‘ngra ularning temir yo‘l korxonalarida faoliyatiga tatbiq etilishi tasdiqlangan manbalar asosida ko‘rib chiqildi. Temir yo‘l xo‘jaligida natijaviy ko‘rsatkich sifatida tashish xizmatlari hajmi - tonna-kilometr yoki tushum olinadi, fondlarning o‘rtacha yillik qiymati esa yil boshi va oxiridagi qiymatlarning o‘rtachasi sifatida belgilanadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Asosiy fondlardan foydalanish samaradorligini baholash tizimi ko‘rsatkichlarning iqtisodiy mazmunini, hisoblash tartibini va izohini yaxlit holda qamrab oladi. Ularning umumlashtirilgan tavsifi 1-jadvalda keltirildi.

1-jadval

Asosiy fondlardan foydalanish samaradorligi ko‘rsatkichlari¹

Ko‘rsatkich	Hisoblash formulasi	Iqtisodiy mazmuni	Manba
Fond qaytimi (Fq)	$Fq = D / F$	Bir so‘m asosiy fond hisobiga olingan tushum (xizmat) hajmi; ko‘rsatkichning o‘sishi ijobiy baholanadi	[8]
Fond sig‘imi (Fs)	$Fs = F / D$	Bir so‘m tushumni yaratish uchun zarur bo‘lgan fond miqdori; ko‘rsatkichning kamayishi ijobiy baholanadi	[8]
Fond rentabelligi (Fr)	$Fr = (P / F) \times 100\%$	Fond birligiga to‘g‘ri keladigan foyda darajasi (foizda); fondlarning moliyaviy natijaviyligini o‘lchaydi	[9]
Fondlar bilan qurollanish	$Fq.q = F / So‘r$	Bir xodimga to‘g‘ri keladigan asosiy fond qiymati; mehnatning fond bilan ta‘minlanish darajasi	[9]

Soha bo‘yicha rasmiy ma‘lumotlar asosiy fondlardan foydalanish darajasining ijobiy yo‘nalishda o‘zgarayotganini ko‘rsatadi. 2025-yilda tashilgan yuk hajmining oldingi yilga nisbatan 5,1 foizga oshishi [1] natijaviy ko‘rsatkichning o‘sishini bildiradi. Agar fondlarning o‘rtacha yillik qiymati nisbatan barqaror saqlansa, xizmatlar hajmining bunday o‘sishi fond qaytimining yuqorilashiga olib keladi, chunki bir xil fond bazasidan ko‘proq tushum olinadi. Mavjud quvvatlardan kengroq foydalanish temir yo‘l korxonalarida fondlar unumdorligi oshib borayotganidan dalolat beradi.

¹ Muallif ishlanmasi

Sohada amalga oshirilgan tarkibiy islohotlar fondlardan foydalanish samaradorligini baholash imkoniyatlarini kengaytirdi. Infratuzilma hamda tashish faoliyatining alohida tuzilmalarga ajratilishi [5] har bir bo‘g‘inga tegishli asosiy fondlarni va ular yaratayotgan daromadni aniqroq qiyoslash, fond qaytimi va rentabelligini bo‘g‘inlar kesimida hisoblash sharoitini yaratdi. Bunday hisob yuritish quvvatlardan to‘liq foydalanilmayotgan bo‘g‘inlarni topish va resurslarni maqsadli yo‘naltirishga xizmat qiladi.

Fond qaytimi ko‘rsatkichining o‘zgarishiga bir necha omil ta’sir ko‘rsatadi. Birinchidan, yo‘nalishlarni elektrlashtirish va harakat tarkibini yangilash xizmatlar hajmini oshirib, fond birligiga to‘g‘ri keladigan tushumni ko‘paytiradi. Ikkinchidan, fondlarning jismoniy va ma’naviy eskirish darajasi amortizatsiya ajratmalari orqali ularning qiymatiga ta’sir qiladi hamda yangilanish jarayonini moliyalashtiradi [8]. Uchinchidan, harakat tarkibi va yo‘l ustqurmasidan mavsumiy hamda sutkalik foydalanish koeffitsiyentlari quvvatlarning real bandligini belgilaydi.

Asosiy fondlardan foydalanishni yaxshilash yo‘nalishlari sanoat va transport korxonalarini uchun umumiy iqtisodiy mantiqqa tayanadi. Fondlarni jismoniy va ma’naviy eskirishdan kelib chiqib o‘z vaqtida ta’mirlash va yangilash, ularning bandlik darajasini oshirish hamda quvvatlardan to‘liq foydalanish fond qaytimini ko‘tarishning asosiy manbalari sanaladi [10]. Temir yo‘l xo‘jaligida bu yo‘nalishlar yo‘lovchi va yuk oqimlarini optimallashtirish, lokomotiv va vagon parkining ish vaqtidan unumli foydalanish orqali amalga oshiriladi. Olingan natijalar ko‘rsatkichlar tizimini temir yo‘l korxonalarini boshqaruviga tatbiq etish soha resurslaridan foydalanishni izchil yaxshilashga zamin yaratishini tasdiqladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Temir yo‘l transporti korxonalarida asosiy fondlardan foydalanishning iqtisodiy samaradorligi fond qaytimi, fond sig‘imi va fond rentabelligi ko‘rsatkichlari tizimi orqali to‘liq baholanadi. Ushbu ko‘rsatkichlar fondlarning miqdoriy unumdorligini ham, moliyaviy natijaviyligini ham qamrab olib, korxonaga quvvatlaridan foydalanish darajasi haqida yaxlit tasavvur beradi.

Soha bo‘yicha rasmiy ma’lumotlar tashilayotgan yuk hajmining barqaror o‘sib borishini ko‘rsatadi [1], tarkibiy islohotlar esa fondlarni bo‘g‘inlar kesimida aniq hisoblash sharoitini yaratdi [5]. Bunday sharoit baholash natijalarini boshqaruv qarorlariga bevosita ulash imkonini beradi.

Olib borilgan ko‘rib chiqish asosida quyidagi amaliy yo‘nalishlar taklif etildi:

1) asosiy fondlardan foydalanish samaradorligini bo‘g‘inlar (infratuzilma, lokomotiv va vagon xo‘jaligi) kesimida muntazam hisoblab borish hamda natijalarni boshqaruv hisobotlariga kiritish;

2) yo‘nalishlarni elektrlashtirish va harakat tarkibini yangilash hisobiga fond birligiga to‘g‘ri keladigan tushumni oshirish;

3) fondlarni o‘z vaqtida ta’mirlash va yangilash orqali ularning jismoniy bandlik darajasini yuqori saqlash;

4) fond rentabelligini ko‘tarish maqsadida xizmatlar tannarxini boshqarish va quvvatlardan to‘liq foydalanish;

5) investitsiya rejalarini fond sig'imi ko'rsatkichi dinamikasiga tayangan holda asoslash.

Taklif etilgan yo'nalishlar temir yo'l korxonalarida asosiy fondlardan foydalanish darajasini yanada oshirishga, soha boshqaruvining shaffofligi va samaradorligini mustahkamlashga xizmat qiladi. Fondlardan oqilona foydalanish tarmoqning barqaror rivojlanishi va mamlakat transport tizimining raqobatbardoshligini ta'minlovchi muhim omil bo'lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi. <https://stat.uz>
2. «O'zbekiston temir yo'llari» AJ. O'zbekiston Respublikasi transport kommunikatsiyalari. <https://railway.uz/uz/gazhk/transport/>
3. Uzbek Railways. Wikipedia, the free encyclopedia. https://en.wikipedia.org/wiki/Uzbek_Railways
4. Temir yo'l transportini rivojlantirishning moliyaviy siyosatining tahlili va tamoyillari. CyberLeninka. <https://cyberleninka.ru/article/n/temir-yo-l-transportini-rivojlantirishning-moliyaviy-siyosatining-tahlili-va-tamoyillari>
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 10-oktabrdagi PQ-329-son qarori. Temir yo'l transporti sohasini isloh qilish va yanada rivojlantirish to'g'risida. Lex.uz. <https://lex.uz/acts/-6631602>
6. Asosiy vositalardan foydalanish samaradorligi tahlilining uslubiy jihatlarini takomillashtirish. Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil, 2023. https://www.researchgate.net/publication/374549431_ASOSIY_VOSITALARDAN_FOYDALANISH_SAMARADORLIGI_TAHLILINING_USLUBIY_JIHLATLARIN_I_TAKOMILLASHTIRISH
7. Asosiy vositalardan foydalanish samaradorligini baholash. Journal of Economy, Tourism and Service, Vol. 4, No. 2, 2025. <https://jets.innovascience.uz/index.php/jets/article/download/692/585/602>
8. Temir yo'l korxonalari iqtisodiyoti: o'quv qo'llanma. Toshkent temir yo'l muhandislari instituti, 2016 (ZiyoNET). <https://api.ziyo.net/uploads/books/1086763/5c10f458b1b9f.pdf>
9. Korxonaning asosiy fondlari. Ilmiy baza. <https://ilmiybaza.uz/document/korxonaning-asosiy-fondlari/>
10. Sanoat korxonalarining asosiy fondlari va ishlab chiqarish quvvatlari. <https://efayl.uz/document/sanoat-korxonalarining-asosiy-fondlari-ishlab-chiqarish-quvvatlari/>

Marketing

ilmiy, amaliy va ommabop jurnali

Muharrir: Xakimov Ziyodulla Axmadovich
Ingliz tili muharriri: Tursunov Boburjon Ortiqmirzayevich
Rus tili muharriri: Kaxramonov Xurshidjon Shuxrat o'g'li
Musahhih: Karimova Shirin Zoxid qizi
Sahifalovchi va dizaynerlar: Sadikov Shoxrux Shuxratovich
Abidjonov Nodirbek Odijon o'g'li

2026-yil, iyun, 6-son

© Materiallar ko'chirib bosilganda "Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnali manba sifatida ko'rsatilishi shart. Jurnalda bosilgan material va reklamalardagi dalillarning aniqligiga mualliflar mas'ul. Tahririyat fikri har vaqt ham mualliflar fikriga mos kelavermasligi mumkin. Tahririyatga yuborilgan materiallar qaytarilmaydi.

Mazkur jurnalda maqolalar chop etish uchun quyidagi havolalarga murojaat qilish mumkin. Ilmiy maqola, ommabop maqola, reklama, hikoya va boshqa ilmiy-ijodiy materiallar yuborishingiz mumkin.
Materiallar va reklamalar pullik asosda chop etiladi.

Elektron pochta: info@marketingjournal.uz
Bot: [@marketinjournalbot](https://t.me/@marketinjournalbot)
Tel.: +998977838464, +998939266610
Jurnalning rasmiy sayti: <https://marketingjournal.uz>

Marketing jurnali O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi **Oliy attestatsiya komissiyasi rayosatining 2024-yil 04-oktabrdagi 332/5 sonli qarori** bilan milliy ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan

"Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnali 2024-yil 15-martdan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan **C-5669517** reyestr raqami tartibi bo'yicha ro'yxatdan o'tkazilgan. **Litsenziya raqami: №240874**

"Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnalining xalqaro darajasi: **9710**. GOCT 7.56-2002 " Seriyali nashrlarning xalqaro standart raqamlanishi" davlatlararo standartlari talablari. **Berilgan ISSN tartib raqami: 3060-4621**